

Издөнүүчү Жолдошева Акчач Олмасовнанын «Кыргызстандагы үй бүлөлүк зомбулук: психологиялык өзгөчөлүктөр жана аны профилактикалоонун психологиялык-педагогикалык жолдору» деген 19.00.01 – “жалпы психология, инсан психологиясы, педагогикалык психология” жана 19.00.07 – “педагогикалык психология” адистиги боюнча психология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишине карата

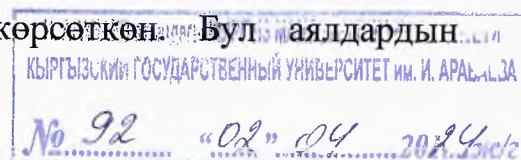
РАСМИЙ ОППОНЕНТТИН ПИКИРИ

Изилдөө үчүн тандалып алынган теманын актуалдуулугу.

Үй-бүлөдө аялдарга карата зомбулук бүгүнкү күндө, XXI кылымдын биринчи чейрегинде да экономикалык жана маданий өнүгүү деңгээлине карабастан ар кайсы өлкөлөрдө жана коомчулуктарда көйгөй бойдон калууда. Бул факт аялдардын жашоосуна гана эмес үй-бүлөнүн жана бүтүндөй коомдун атмосферасына терс таасирин тийгизүүдө. Акыркы жылдары бул көйгөй коомдук илимдердин өкүлдөрүнүн гана эмес бүтүндөй коомдун көңүлүн бурууда.

Кыргызстанда зомбулуктун себептерин изилдөө эзелтеден бери үй-бүлөлүк социалдык түшүнүк гана эмес, биринчи кезекте, салттуу, маданий, адеп-ахлактык институт катары каралып келгендиги эске аларлык. Психология илиминин көз карашы боюнча үй-бүлөдө ар кандай каармандар, тагдырлар, күнүмдүк адаттар кагылышып, табигый түрдөгү чыр-чатактардын келип чыгышына түрткү болот.

Соңку жылдарда дүйнө жүзү боюнча зомбулуктун курмандыктары боюнча маалыматтарды чогултуунун негизинде жигердүү жүргүзүлүп жаткан кеңири изилдөөлөр бул көрүнүштүн дүйнөдө таралышы боюнча так маалыматты алууга мүмкүндүк берген. Дүйнөлүк саламаттык уюмунун (ДССУ) 2020-жылга карата 161 өлкө боюнча аялдарга карата зомбулуктун таралышы боюнча маалыматтары боюнча (2000-2020-жылдар) дүйнө жүзү боюнча ар бир үчүнчү аял өмүр бою дене же сексуалдык зомбулукка кабыларын көрсөткөн. Бул аялдардын

физикалык, психикалык, сексуалдык жана репродуктивдүү ден соолугуна терс таасирин тийгизерин анализдеген. 2022-жылы алгачкы он айдын ичинде Кыргызстанда үй-бүлөлүк зомбулуктан 15 аял каза тапкан. Жалпысынан аталган аралыкта 8440 үй-бүлөлүк зомбулук фактысы катталгандыгын, ошондой эле КРнын Ички иштер министрлигинин ведомстволор аралык аналитикалык отчетуна ылайык 2023-жылдын 11 айында электрондук маалымат журналына (ЭЖМБ) 11783 учур катталгандыгын, анда 3343 эсеге көп үй-бүлөлүк зомбулук болгонун салыштырган. Үй-бүлөлүк зомбулуктун кесепетинен акыркы учурда 26 аял көз жумган тууралуу маалыматтары учурдагы көйгөй маселеси экендигин далилдеп салыштырган.

Заманбап психологиялык теориялар зомбулукту саясий, маданий, психологиялык жана экономикалык аспектилери бар татаал көйгөй катары карагандыгы туура. Бул жаатта жүргүзүлгөн акыркы изилдөөлөр боюнча Кыргызстан аялдардын тынчтык жана коопсуздук боюнча глобалдык индексинде (WPS Index) 97-орунда турат. Бул индекс дүйнөнүн 170 өлкөсүндөгү аялдардын абалы тууралуу маалыматтарга негизделген.

Үй-бүлөдөгү зомбулук маселеси Чыгыш өлкөлөрүндө көптөн бери тыюу салынган аймак болуп келген, бүгүнкү күндө да бул талашсыз маанилүү көйгөйдү чечүүгө реалдуу социалдык каршылыктар бар. Бул өлкөлөрдүн коомдук аң-сезиминде жана ЖМКларында зомбулук көйгөйү “айрым учурлардын коркунучтары” катары өтө кыскартылган жана өзгөртүлгөн формада берилери салыштырылып анализденген.

Зомбулуктан кийин сөзсүз түрдө пайда болгон психологиялык бузулуулар адамдын жашоосунун бардык деңгээлдерине таасирин тийгизип, инсандык туруктуу өзгөрүүлөргө жана ар кандай деңгээлдеги жашоонун калган бөлүгүнө таасир этүүчү узак мөөнөттүү кесепеттерге алып келерин көрсөткөн.

Зомбулук психологиясынын проблемасы акыркы отуз жылда дүйнөлүк психологияда өзгөчө активдүү каралып изилденүүсүн баса белгилеген. Бул жерде өзгөчө белгилүү адистер Д. Левинсон, Дж. Кабрин, Д. Финкелхор, К. Брон, Э. Миллер жана башкалардын эмгектерин анализдеген. Постсоветтик

психология илиминде бул маселе салыштырмалуу жаш жана ал маселе Т. Я. Сафронова, А. Б. Серых, Е. Т. Соколова, Е. И. Цымбал, А. А. Чазова, Ч. А. Шакеева жана башкалардын изилдөөлөрүндө чагылдырылганын белгилеген.

Ал эми Орто Азиядагы өлкөлөрдө үй-бүлөгө карата зомбулук көйгөйү боюнча Өзбекстанда Ф. А. Акрамова, М. Т. Исакова, В. М. Каримова, ал эми Казакстанда Наталья Алексеевна Ладзина, Майрам Победовна Кабакова жана башка авторлордун изилдөөлөрүндө чагылдырылып өткөндүгүн изилдеген.

Бул проблема социология, юриспруденция, философия багыттары боюнча каралып келген, бирок психология боюнча биринчи жолу кыргыз тилинде изилденип, доктордук изилдөө иши катары корголуп жатканы Кыргызстандагы психология илиминин өсүшүнө чон салым кошууда.

Кыргыз психология илиминде бул проблема салыштырмалуу жакында эле иштеле баштады жана бул атайын терең илимий изилдөө эмес, көбүнчө акыркы он жылдыктагы жалпы статистикалык, социологиялык ыкмалар түрүндө ишке ашырылган эл аралык долбоорлорго катышуу гана болгондугун, үй-бүлөлүк зомбулук проблемасынын маанилүүлүгүнө жана актуалдуулугуна карабастан, аны чечүүгө бирдиктүү мамиле изилдөө чөйрөсүндө дагы эле начар чагылдырылууда, бирдиктүү теориялык жана изилдөө парадигмасы түзүлбөгөндүгүн, толук кандуу терминологиялык жана концептуалдык аппарат иштелип чыкпагандыгын изилдеген. Дал ушул проблеманы илимий жактан терең иштеп чыгуунун зарылдыгы *диссертациянын темасынын актуалдуулугун* көрсөтүп турат.

Изилдөөнүн жанылык дэңгээлин төмөнкүлөр менен аныкталат:

Изилдөөнүн жыйынтыгы Кыргызстандагы зомбулук психологиясынын негизги феномендерин аныктоого мүмкүндүк берген. Кыргызстандын аймактарында биринчи жолу зомбулуктун басымдуу түрлөрү жана типтери талданып чыккан. Зомбулук кырдаалында аялдардын түздөн-түз психосоматикалык реакциялары, психикалык процесстери жана абалы терең изилденген.

Кыргыз аялдарындагы психотравматикалык үй-бүлөлүк кырдаалдын психологиялык-педагогикалык кесепеттеринин өзгөчөлүгү аныкталып, инсан аралык мамилелер системасындагы бул тынчсыздануулардын узак мөөнөттүү кесепеттери аныкталгандыгын көрсөткөн. Ошондой эле өлкөнүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен кыргыз аялдарына карата зомбулуктун алдын алуунун өзгөчөлүктөрүн аймактар боюнча изилдөөнүн негизинде бөлүп көрсөтүп чыккан. Кыргыз чөйрөсүнүн жана кыргыз менталитетинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен алгачкы жолу үй-бүлөлүк зомбулуктун курмандыктарын калыбына келтирүү боюнча атайын психологиялык-педагогикалык программа иштелип чыгып практикага сунушталган.

Изилдөөнүн **максаты** зомбулук көйгөйлөрү боюнча жалпы теориялык мамилелерди, методологияны жана артыкчылыктуу концепцияларды изилдөө, үй-бүлөлүк зомбулуктун негизги себептерин жана психологиялык кесепеттерин аныктоо, Кыргызстандагы аялдар үчүн зомбулук көйгөйлөрүн жана анын кесепеттерин оптималдуу чечүүгө багытталган натыйжалуу тажрыйбаларды жана сунуштарды иштеп чыгуу болгон.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган:

1. Психологиялык-педагогикалык аспектиде үй-бүлөдөгү зомбулук көйгөйлөрү боюнча методологиялык мамилелерге жана илимий изилдөөлөргө теориялык талдоо жүргүзүү.

2. Эл аралык тажрыйбаны үйрөнүү, кыргыз коомчулугунда ийгиликтүү колдонуу үчүн Батыш жана КМШ өлкөлөрүндөгү үй-бүлөлүк зомбулук көйгөйлөрүн чечүүнүн салыштырма анализин жүргүзүү.

3. Кыргыз коомчулугунда зомбулуктун пайда болушунун психологиялык-педагогикалык себептерин жана кесепеттерин изилдөө. Үй-бүлөлүк зомбулуктун детерминанттары менен кесепеттеринин ортосундагы үстөмдүк кылган өз ара мамилелерди жана көз карандылыкты аныктоо.

4. Фрустрацияланган кырдаалдарга реакция кылуунун артыкчылыктуу тенденцияларын аныктоо. Зомбулукка кабылган кыргыз аялдарынын жүрүм-

турумунун негизги формаларын жана ыкмаларын ар тараптуу жана терең изилдөөгө алуу.

5. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча зомбулукка кабылган кыргыз аялдары үчүн эң натыйжалуу болгон практикалардын системасын жана түзөтүү программаларын иштеп чыгуу.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар практикалык мааниси: изилдөөнүн натыйжалары үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарга психологиялык жардам көрсөтүүнүн багыттарын жана мазмунун илимий жактан негиздөөгө мүмкүндүк берген. Алар атайын билим берүү, психо-профилактикалык жана психокоррекциялык программаларды уюштурууда жана зомбулуктун курмандыктарына психологиялык жана социалдык жардам көрсөтүүчү уюмдар, кризистик борборлор үчүн практикалык сунуштарды иштеп чыгууда колдонулушат. Жүргүзүлгөн илимий-теориялык талдоо жана алынган эксперименталдык маалыматтар практикалык ишке ашыруу менен ырасталып, кыргыз коомчулугунда зордук-зомбулуктун алдын алуу боюнча психологиялык-педагогикалык программаны иштеп чыгууга негиз түзөт.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган адамдын негизги касиеттерин жана жеке сапаттарын изилдөө үчүн кеңири базаны алууга мүмкүндүк берет жана үй-бүлөлүк зомбулуктун катышуучуларынын жүрүмтурумунун эффективдүү стратегияларын иштеп чыгууга салым кошот. Диссертациянын аталышы актуалдуу. Илимий-теориялык маалыматтарга бай, диссертант аябай эмгектенген, ынанымдуу жазылган. Диссертациялык иштин мазмундук структурасы ырааттуу түзүлгөн. Илимий иш негизинен төрт баптан турат, ар биринде 3 параграф бар, алардын баары толугу менен илимий темага жооп берет.

Диссертациянын *биринчи бабы* “Кыргызстандагы зомбулук көйгөйлөрүн изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери” деп аталган биринчи бап чет элдик жана ата мекендик психологиядагы зомбулукту аныктоого карата негизги мамилелердигерен карап жана аларга баа берип салыштырып чыккан. Алгачкы параграф “Чет элдик жана ата мекендик психологияда зомбулукту

аныктоого карата негизги мамилелер” деп аталып, негизинен теориялык-обзордук изилдөөлөрдөн турат.

Диссертацияда зомбулук бүткүл адамзатка мүнөздүү эң курч социалдык көйгөйлөрдүн бири экени белгиленет, анткени ал жапа чеккендердин өзүнө гана түздөн-түз таасирин тийгизбестен бүтүндөй коомду дестабилдештирип, коомдук тартипке коркунуч келтирерин. Үй-бүлө – ар бир мамлекеттин негизги социалдык институттарынын бири, анын мүчөлөрүнүн жыргалчылыгы жана социалдык бакубаттуулук жакшы жашоосу менен түздөн-түз байланышта экендигин аныктаган.

Зомбулук мажбурлоонун башка түрлөрүнөн ал жашоо үчүн табигый күрөшкө мүнөздүү ырайымсыздыктын чегине жеткендиги менен айырмаланарын мүнөздөөгө болоорун изилдеген.

“Кыргызстандагы үй-бүлөлүк зомбулуктун динамикасындагы зомбулук компоненти» деп аталган **2-параграфта** (43-54-бб.) зомбулуктун себептери боюнча бирдиктүү пикирлер жоктугун карап, диссертациялык изилдөөбүздө зомбулукту пайда кылган психикалык бузулуулардын болушунан тартып зордукчулардын социалдык-маданий баалуулуктарынын, коомдук уюмдардын жана жеке өзгөчөлүктөрүнүн таасирине чейинки көптөгөн микро жана макро теорияларга токтолгон. Бул маселе боюнча негизги талаш психологиялык теорияларды жактагандар менен социалдык себептүүлүккө ишенгендердин ортосунда болгонун көрсөтө алган.

Диссертант изилдөө ишинде үй-бүлөдө жасалган зомбулуктун кесепеттери ар кандай болушу мүмкүн экенин так көрсөтүп, үй-бүлөлүк зомбулуктун ар кандай түрлөрүнөн аялдар гана эмес эркектер да жабыркай турганын эске алуу керектигин, бирок алардын ар кандай жардамга кайрылуу пайызы өтө төмөн болгондугун. Гендердик өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдеп үй-бүлөлүк зомбулуктун курмандыгынын 80% ашыгы аялдар болгону тактаган.

«Кыргызстандагы үй-бүлөлүк зомбулуктун маңызы, түрлөрү жана типологиялык мүнөздөмөлөрү» деп аталган **3-параграфында** (65-87-бб.) кыргыз үй-бүлөсүндөгү зомбулуктун маңызы, түрлөрү жана типологиялык

мүнөздөмөлөрүн талдап чыгып, бир топ авторлордун физикалык зомбулуктун инстинктик негиздерин өзгөчө белгилешерин карап анализдеп чыгып, төмөнкүдөй сунуш берет: 1. Зомбулук жалпы дүйнөлүк масштабда эң курч социалдык көйгөйлөрдүн бири, анткени ал бүтүндөй коомду туруксуздаштырууга алып келет жана коомдук тартипке коркунуч алып келерин далилдеген. 2. Аялдарга карата үй-бүлөлүк зомбулук ар кандай формаларда, анын ичинде физикалык, психологиялык, сексуалдык жана экономикалык зомбулук түрүн көрсөткөн.

3. Үй-бүлөдөгү зомбулук көйгөйлөрү абдан маанилүү жана актуалдуу экендигине карабастан ал кыргыз психология илиминде атайын жана терең изилдөөлөрдүн предмети боло электиги, ал көпчүлүк учурда жалпы статистикалык, социологиялык мамилелер түрүндө ишке ашырылган эл аралык долбоорлорго катышууну билдирип келгендиги такталган.

Эгерде изилдөөнүн объектиси - үй-бүлөдөгү зомбулукка туш келген кыргыз үй-бүлөлөр болсо, анда изилдөөнүн предмети болуп инсандын – үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган адамдын жекече психологиялык өзгөчөлүктөрү, социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрүнүн өз ара карым-катышы жана алардын жүрүм-турум стратегиясы менен байланышы болорун изилдеген.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы анын теориялык мааниси да төп келген: иштин натыйжалары Кыргызстандагы зордук-зомбулук психологиясынын феномени катары түшүнүүнү кеңейтет. Изилдөө ишинде кыргыз аялдарынын психикалык жактан жабыр тартуусу, үй-бүлөлүк кырдаалдын психологиялык-педагогикалык кесепеттеринин өзгөчөлүгү баса белгиленген.

Биринчи жолу зордук-зомбулук кырдаалында аялдардын реакциялары гана изилденбестен, алардын бири бири менен мамилелеринин системасындагы бул тажрыйбалардын узак мөөнөттүү кесепеттери да изилденген. Кыргызстандын аймактарында зомбулуктун басымдуу түрлөрү жана типтери эксперименттин жүрүшүндө аныкталды. Зордук-зомбулуктун алдын алуунун өзгөчөлүктөрү өлкөнүн спецификалык өзгөчөлүгүн эске алуу менен зомбулукту профилактикалоонун жолдору такталып Биринчи жолу үй-бүлөлүк зордук-

зомбулукка кабылгандарды реабилитациялоонун атайын психологиялык-педагогикалык программасы кыргыз менталитетин эске алуу менен иштелип чыгып апробацияланган.

Бул изилдөөдө алынган теориялык жалпылоо жана системалаштырылган эмпирикалык маалыматтар психологиялык илимде да зордук-зомбулуктун өсүү себептери, анын түрлөрү жана формалары, себептери жана кесепеттери жөнүндө илимий-теориялык ойлорду тереңдетүүгө жана кеңейтүүгө мүмкүндүк берет. Постсоветтик өлкөлөрдө жана бүтүндөй дүйнөлүк психология илиминде, ал эми Кыргызстанда үстөмдүк кылуучу психологиялык кубулуштар биздин коомдо кыйла терең жана кеңири аныкталат – маданият, өнүккөн жалпы жана аймактык баалуулуктар системасы. Бул негизинен климат, мейкиндик, географиялык кошуналардын таасири, диний коз караштар кирет.

2-бап *“Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдардын психологиялык мүнөздөмөсүн үйрөөнүн методологиясы жана методдору”* деп аталып, ал өз ичине 3 параграфты камтыйт. Экинчи бапта изилдөөнүн негизги түшүнүктөрү сунушталган. Зомбулукка кабылган аялдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн методологиясына жана методдоруна талдоо жасалган. Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган адамдын жекече психологиялык өзгөчөлүктөрү, социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрүнүн өз ара карым-катышы жана алардын жүрүм-турум стратегиясы менен байланышы изилдеген (89-100).

Инсандын психологиялык өзгөчөлүктөрү чукул катаал шарттын ыңгайлашуу потенциалына тийгизген таасири кеңири изилденгенин көрсөтө алган. Изилдөөнүн бул бөлүгүндө травмалык адаптациядан кийинки мезгилде инсандын өзгөчөлүктөрүн аныктоо маанилүү экендиги көрсөтүлгөн.

Ошону менен бирге адамдын жашоо-турмушунун жана ишмердүүлүгүнүн ар кандай шарттарына ыңгайлашуу проблемасын изилдөө адаптациялоочу кубулуштардын ар тараптуулугу жөнүндө гана эмес универсалдуулугу жөнүндө да айтууга мүмкүндүк берери баса белгиленген.

Мындай эреже психикалык бузулуулардын өнүгүшүнүн себептеринин натыйжасында зомбулук аракеттеринен кийинки психогендик факторлордун

инсанга, анын жекече өзгөчөлүктөрүнө, алардын инсандык сапаттарына, мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүнө тийгизген кыйратуучу таасири чукул болгондуктан ал төмөнкү адаптациялык жөндөмдөргө алып келери тастыкталган.

“Үй-бүлөлүк зомбулукту изилдөөгө карата методологиялык принциптер жана мамилелер” аттуу 1-параграфында изилдөөнүн методологиялык жана эмпирикалык негиздери каралат. Диссертациялык изилдөө бул терс социалдык кубулуштун коомдук, социалдык, экономикалык, психологиялык аспектилерин аныктоого мүмкүндүк берген комплекстүү мүнөзгө ээ. Мындай методологиялык мамиле үй-бүлөдөгү зомбулукту субъект-объекттик өзгөчө мамиле катары түшүнүүгө мүмкүндүк берет, анда деструктивдүү инсанды пайда кылуучу социалдык жана коомдук турмуштун шарттары жана чөйрө факторлору катары зомбулуктун негиздери өзгөчө түрдө чагылат жана кайталанат. Ошондой эле социалдык жүрүм-турум, гендердик теңсиздик, социалдык алмашуу жана социалдык-психологиялык конфликттер теориялары, ошондой эле инсандын аң-сезимине жана жүрүм-турумуна социалдык топтун, курчап турган чөйрөнүн таасири зомбулуктун, агрессиянын теорияларын үйрөнүү да методологиялык база боло алат.

Натыйжада, талкуулаган методологиялык принциптер теориялык жана эксперименттик изилдөөлөрдүн методологиясын гана эмес, үй-бүлөлүк зомбулуктун курмандыгы болгон аялдарды реабилитациялоо программасын иштеп чыгууну да аныктады.

«Изилдөөнүн методдору жана методикасы» деп аталган 2-параграфы изилдөөнүн методдорун жана методологиясын сыпаттоого арналган Субъектилердин инсандык өзгөчөлүктөрүн изилдөөнүн конкреттүү методикаларын тандоо алардын негизги психометрикалык мүнөздөмөлөрүн жана диагностикалык мүмкүнчүлүктөрүн эсепке алууга негизделди.

Теориялык метод изилдөөнүн биринчи – теориялык жана экинчи – методологиялык баптарын жазууда колдонулган.

Изилдөөнүн практикалык максаттарын ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй методдор жана методикалар колдонулду:

Анкета алуу. Атайын автордук анкета иштеп чыккан, анда реципиенттер үчүн жеке жашоосунун психофизиологиялык, психологиялык жана социалдык аспектилері боюнча суроолору камтылган.

Диссертант изилдөө ишинин жүрүшүндө конфликттердин деңгээлин, үй-бүлөлүк зомбулуктун детерминантын жана кесепеттерин иликтеп-үйрөнүү үчүн төмөнкүдөй методикаларды колдонгон:

Е. Шеффер менен Р. Беллдин **PARI методикасын колдонуу менен** үй-бүлөлүк мамилелердин жана үй-бүлөдө жашоонун ар кандай аспектилерине тиешелүү 23 аспект-белгисин бөлүп көрсөтүп, ички үй-бүлөлүк мамилелердин өзгөчөлүктөрүн уюштурууну жана аны баалоого мүмкүндүк алган.

Субъективдүү көзөмөл деңгээлин (СКД) изилдөөнүн методикасы (өзгөртүп иштеп чыккан Е. Ф. Бажин, С. А. Голынкина жана А. М. Эткинд) психологияда абдан кеңири таралган методика мында ар кандай турмуштук кырдаалдарда субъектиде калыптанган субъективдүү башкаруунун деңгээлин салыштырмалуу тез жана натыйжалуу баалоодо колдонгон.

К. Томастын **Жүрүм-турумду сыпаттоо тести** методикасын пайдаланып конфликттик жүрүм-турумга жеке ыктуулукту изилдөөгө, конфликттерди жана көйгөйлүү кырдаалдарды жөнгө салууда кандай ыкмалары инсанга мүнөздүү экендигин аныктоого чоң мүмкүнчүлүк алган.

Д. Рассел менен М. Фергюссондун **Жалгыздыктын субъективдүү сезиминин деңгээлин диагностикалоо** методологиясы. Методика адамда канчалык деңгээлде жалгыздык сезими, айланасындагы адамдарга анын керексиздиги жөнүндөгү субъективдүү сезими калыптангандыгын баалоого мүмкүндүк берет.

Л. И. Вассермандын **Социалдык фрустрациянын деңгээлин диагностикалоо методикасын** (өзгөртүп иштеп чыккан В. В. Бойко) колдонуу менен адамдардын жашоосунун негизги аспектилеринде социалдык жетишкендиктерге канааттанбоо даражасын баалоого мүмкүнчүлүк алган.

Ал эми «**Жүрүм-турумду ондоо ыкмалары**» сурамжылоосун (1988-жылы Р. Лазарус жана С. Фолькман иштеп чыккан, ылайыкташтырган Т. Крюкова,

2004-жылы Бехтерев атындагы илимий-изилдөө институтунда Л. Вассерман, О. Щелкова, Б. Иовлев стандартташтырган) пайдаланып инсан үчүн оор жана көйгөйлүү кырдаалдардагы жүрүм-турум өзгөчөлүктөрүн изилдеп, стресстен чыгууга мүнөздүү ыкмаларды аныктоо үчүн колдонулган.

Ошондой эле Э. Хаймдын методикасынын жардамы менен төмөнкүдөй натыйжаларга жетишкен:

1) стресстик кырдаалга кабылган адамдардагы *күрөшүү стратегиясынын адаптациялык эмес формаларын* аныктаган. Кризисттик маселени чечүүдө алардын жүрүм-турумун оңдоого мүмкүндүк түзүлгөн;

2) топтук жана жекече психотерапия өткөрүп, анын жүрүшүндө күрөшүү стратегиясынын адаптациялык эмес формаларын аныктап, зомбулук көргөнаалдарга андан ары коррекциялоого жана адаптациялоочу жүрүм-турумду калыптандырууга зор мүмкүнчүлүк болгон.

Жалпысынан, бул багыттар боюнча диссертант изилдөө ишинде стресске дуушар болгон адамдар үчүн жүрүм-турумдун адаптациялык формаларын калыптандыруу үчүн психопрофилактикалык жана психокоррекциялык программаларды түзүүгө багыт берген. “*Изилдөөгө тандап алуунун негиздемеси жана изилдөө этаптары*” деп аталган 3-параграфында аялдарды эксперименталдык жана көзөмөл топторго киргизүүнүн конкреттүү негиздери кеңири сыпаттап чыккан. Изилдөөнүн эмпирикалык базасын 2006-2020-жылдары өлкөнүн ар кайсы аймактарындагы кризисттик борборлордо жана мектептерде изилдөөчү жүргүзгөн психологиялык-педагогикалык материалдар түзгөн. Ал өлкөнүн түндүк жана түштүк аймактарынан Бишкек, Ош, Жалал-Абад, Баткен, Каракол, Талас шаарларында ар кандай социалдык статустагы үй-бүлөлөрдүн 650дөй эрезеге жеткен мүчөлөрүнөн, ошондой эле Кыргызстандагы жогорку окуу жайларынын студенттеринен анкета алуу жана психодиагностикалык тесттердин комплекси аркылуу жүргүзүп изилдеген

Диссертант изилдөөгө катышкан ар кайсы улуттагы аялдардын көзөмөл жана эксперименталдык топто тынчсыздануу абалында олуттуу айырмачылык жок экенин изилдөөсүндө далилдеп көрсөткөн. Маселен когнитивдик күрөшүү

стратегияларынын ичинен субъектилердин 27% жемиштүү күрөшүү стратегиялары (көйгөйлөрдү талдоо, өзүнүн баалуулуктарын аныктоо, токтоолукту сактоо) аныкталса. Сурамжылоого катышкан аялдардын 38% салыштырмалуу жемиштүү стратегиялар болгондугун, ал эми аялдардын 38% карама-каршылык абалынан чыгууда продуктивдүү эмес күрөшүү стратегияларын көрсөтүшкөндүгүн аныктаган.

Диссертант өз изилдөөлөрүндө, кыргыз аялдарынын арасында эмоционалдык күрөшүү жүрүм-туруму стресстик кырдаалдарда басымдуулук кыларын жана алардын жүрүм-турумунда когнитивдик компоненттен төмөн турарын, бул аялдардын тобунун жүрүм-турумунда эмоционалдык, сезимдик компоненттин үстөмдүгүн чагылдырган.

Ал эми *“Алынган маалыматтарды иштеп чыгуу методдору”* аттуу төртүнчү параграфында эмпирикалык изилдөөнүн натыйжалары сапаттык жана сандык жактан иштелип чыккан. Сандык иштеп чыгууда статистикалык талдоонун алгачкы методдору колдонулуп, алардын жардамы менен өлчөөлөрдүн натыйжаларынын төмөнкүдөй көрсөткүчтөрү алынып: тандалган орточо көрсөткүч, тандоо режими, эмпирикалык маалыматтардын пайыздык көрсөткүчтөрү талданган. Изилдөөнүн натыйжаларын математикалык иштеп чыгуу ыкмаларынан тышкары ишиндеги натыйжаларды көрсөтмө-графикалык чагылдыруунун төмөнкүдөй ыкмаларын колдонгон: таблицалар, сүрөттөр, диаграммалар.

Туруктуу психикалык адаптация–психикалык ишмердиктин деңгээли, ал берилген шартка карата адамдын жүрүм-турумунун шайкештигин, анын чөйрө менен натыйжалуу өз ара аракеттенүүсүн, олуттуу нервдик-психикалык чыңалуусуз ийгиликтүү ишмердигин аныктаган. Изилдөө ишинде колдонулган методологиялык мамилелер жана принциптер теориялык жана эксперименттик изилдөөлөрдүн методологиясын аныктоого гана мүмкүндүк бербестен, үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарды реабилитациялоо программасын иштеп чыгууга да жардам берди. Колдонулган психодиагностикалык методикалардын толук комплекси диссертантка субъекттердин инсандык өзгөчөлүктөрүн

аныктоого жана үй-бүлөлүк зомбулуктун курмандыгы болгон аялдын жалпыланган психологиялык өзгөчөлүгүн билүүгө мүмкүндүк түзгөн.

“Зомбулукка кабылган кыргыз аялдарын психодиагностикалык изилдөөнүн натыйжаларын талдоо жана чечмелөө” аттуу үчүнчү бапта когнитивдик компонентти, аялдардын өзүн-өзү баалоосун, аялдардын субъективдүү көзөмөл деңгээлинин диагностикасын, субъективдүү жалгыздык сезиминин деңгээлинин диагностикасын, эмоционалдык компонентти талдоонун, алардын социалдык фрустрациясынын абалын, өзүн сезүүсүн, активдүүлүгүн жана маанайын, тынчсыздануу абалын, жүрүм-турум компоненттин талдоонун, зомбулукка дуушар болгон аялдардын күрөшүү стратегияларын изилдөөнүн жыйынтыктары берилген(102-148-бб.) Диссертанттын изилдөө иши кыргыз үй-бүлөсүндө зомбулуктун өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана изилдөөгө, аларга алып келген себептерди жана кесепеттерди талдоого мүмкүндүк берген. Маселен, натыйжалар экинчи бөлүмдө баяндалган ыкмаларды колдонуу менен алынып жана илимий психологиялык изилдөөлөрдүн негизги талаптарына ылайык системалаштырылган.

«Зомбулукка кабылган аялдардын инсандык түзүмүндөгү таанып билүү компонентин талдоонун натыйжалары» деп аталган 1-параграфында зомбулукка кабылган аялдардын инсандык түзүлүшүндөгү таанып билүү компонентин талдоо үчүн диссертант төмөнкү методикаларды тандап алган: а) инсандын өзүн-өзү баалоосу; б) субъективдүү көзөмөлдүн деңгээлин аныктоо; в) субъективдүү жалгыздык сезиминин деңгээлин диагностикалоо.

Диссертант коюлган максатка ылайык, зомбулукка кабылган аялдардын субъективдүү көзөмөлүнүн деңгээлине диагностика жүргүзгөндүгүн баса белгилөө керек. Анткени көзөмөл локусун биз туруктуу инсандык мүнөздөмө катары караганыбызда, ал адамдын болгон окуялардын себептерин тышкы же ички факторлор менен түшүндүрүүгө жакындыгы изилдөөдө чагылдырган. Биринчи тип – сырткы (экстерналдык), ал өзүндөгү турмуштук жагдайлары үчүн жашоосундагы ийгиликтери жана кемчиликтери үчүн жоопкерчиликти тышкы жагдайларга жүктөгөндүгү. Экинчи тип – ички (интерналдык), тескерисинче,

баарын ички факторлор менен түшүндүрүп, жашоодогу окуялар үчүн өз жоопкерчилиликтерин аң-сезимдүүлүк менен сезүүсү жана өзүнөн көрүүсүн изилдөөдө далилдеп жатат. Демек, диссертанттын изилдөөлөрү көрсөткөндөй, өлкөнүн түштүк аймактарындагы аялдардын арасында алар үчүн маанилүү болгон окуяларды көзөмөлдөөнүн тышкы локусунун үстөмдүгү жана түндүк региондо аялдардын арасында ички көзөмөл локусунун басымдуу болушу инсандык психологиялык өзгөчөлүктөр менен гана эмес, түштүктө жана түндүктө орун алган терең жана кеңири маданият, баалуулуктар системасы менен түшүндүрүлүшүн баса белгилеп айтуу керек. Айрыкча түштүк аймактагы климаттык шарттардан, географиялык кошуналардын жакын таасиринен жана көбүнчө, менталитеттен жана ошондой эле диний көз караштардан да олуттуу көз каранды экендиги да талашсыз экендигин аныктаган.

Үчүнчү баптын 2-параграфы *«Зомбулукка кабылган аялдардын инсандык түзүлүшүндөгү эмоционалдык компонентти талдоонун натыйжалары»* деп аталат, мында аялдардын инсандык түзүлүшүндөгү эмоционалдык компонентти изилдөө Л. И. Вассермандын (өзгөртүп иштеп чыккан В. В. Бойко) методикасы боюнча алардын социалдык нааразычылыгынын (фрустрациясынын) абалын талдоо аркылуу ишке ашты.

Алынган маалыматтарды талдоо турмуштун башкы, негизги багыттарында жана аспектилеринде социалдык жетишкендиктерине аялдардын канааттанбагандыгын аныктаган. Ошентип, аялдардын 36% социалдык фрустрациянын деңгээли жогору, 28% социалдык нааразычылыктын орточо деңгээлин, 18% белгисиз деңгээлди көрсөтсө, демек, 18% төмөнкү деңгээлге ээ.

Республиканын ар кайсы региондорунда жашаган аялдардын социалдык нааразычылыгынын деңгээли боюнча маалыматтар түштүк региондорунун аялдары үчүн бул көрсөткүч 3,011 баллды түзөрүн көрсөттү, бул нааразычылыктын орточо деңгээли болуп саналат. Чүй, Ыссык Көл облусунун жана Бишкек шаарынын тургундарынын нааразычылык деңгээли жогору болуп, 3,478 баллды түзөт. Бул алардын жашоосуна болгон чоң нааразычылыгын экспериментинин жыйынтыгында чагылдырган.

Анын негизинде түндүк аймактагы жашаган аялдарда аныкталган нааразычылыктын жогорулаган деңгээли депрессияны, апатияны, өзүн жоготууну, тынчсызданууну, коркууну, максатсыз жана баш аламан реакцияларды чагылдырышы мүмкүн. Бул топтогу аялдар үчүн агрессия жана регрессия мүнөздүү. Бул өтө ар түрдүү эмоционалдык абалдардын бир катар жалпы белгилери. Бул белги аялдардын башынан өткөргөн зомбулук тажрыйбасы болуп саналат.

Жогорку нааразылыктын көрсөткүчтөрү менен интеллект да өз милдетин аткара албай калуусун далилдеп көрсөткөн. Көңүлү чөккөн адамда тышкы таасирлерди жана тажрыйбаларды баалоодо интеллекттин ролу иш жүзүндө көрүнбөй төмөндөшү аныкталып, стресске же травмага кабылган адамдын интеллектеги тышкы жана ички таасирлерге туура баа бербей, алардын өзү үчүн маанисин аныктай албай калган соң, анын жүрүм-туруму адекваттуу эмоционалдык программаларды жана жашоодо калыптанган эмоционалдык жүрүм-турумдун түрлөрүн камтыбай калуусун изилдеген.

Жыйынтыктап айтканда, ар кандай зомбулук анын кандай гана түрлөрүндө жана көрүнүштөрүндө болбосун, нерв системасы менен байланышкан бузулууларды, психосоматикалык ооруларды пайда кылары жана чындыктын эмоционалдык жана интеллектуалдык чагылдырылышынын өзгөрүшүнө алып келерин диссертант өз изилдөөсүндө далилдеген.

Диссертациядагы *“Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарды психологиялык-педагогикалык профилактикалоо жана реабилитациялоо”* аттуу төртүнчү бап үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарды алдын алуунун жана реабилитациялоонун психологиялык-педагогикалык маселелерине арналган (154-188-бб.)

Изилдөө ишинин *«Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарды психокоррекциялоонун жана реабилитациялоонун негизги түшүнүктөрү, талаптары жана принциптери»* аттуу 1-параграфында психокоррекция боюнча натыйжалуу иштин негизги түшүнүктөрү, башкы талаптары жана принциптери баяндалат, бул процесстин этаптарынын ырааттуулугу берилип анда

профилактикалык жумуштарды иштеп чыгууда аны турмушка ашыруунун негизги факторлорунун орду жана кызматтары аныкталган. *Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарды психологиялык-педагогикалык профилактикалоо жана реабилитациялоо программасы*” деген 2- параграфында тандап алуунун негиздемеси жана изилдөө базасы берилет, түзөтүүчү-өнүктүрүүчү программанын түзүмү, тренингдердин тематикалык планы иштелип чыккан. Программадагы ар бир сабактары шарттуу түрдө 3 бөлүктөн турарын көрсөтүп, аларга:

1. Киришүү бөлүгү (саламдашуу, бойду жазуу, киришүү медитация), киришүү бөлүгүнүн максаты катышуучулардын булчуңдарын жана эмоционалдык чыңалууларын жазуу, сабак өтүү үчүн жагымдуу эмоционалдык фон түзүү.

2. Негизги бөлүк, анда программанын негизги максаты– катышуучуларда өзүнө карата оң мамилени калыптандырууишке ашыруу.

3. Жыйынтыктоочу бөлүк, анын максаты – сабакты жыйынтыктоо, чарчоону жана мүмкүн болгон чыңалууну жоюу, топтолгон сезимдерден жана эмоциялардан арылтуу, жабуу медитация.

Андан ары иште үй-бүлөлүк зомбулуктун жаңылануу тобокелчилигин азайтуу үчүн зомбулукка кабылган аялдарга психологиялык коштоонун негизги этаптары жана ырааттуулугу баяндалган, ал зарыл билимдерди алууну, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү калыптандырууну өзүнө камтыган.

Ал эми *«Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдар менен өткөрүлүүчү психотерапевтикалык техникалар, методикалар жана тренингдердин комплекси»* деген 3-параграфында биз колдонгон психотехникалар жана тренингдер инсандын негизги сапаттарын өнүктүрүүгө жана калыптандырууга багытталып, инсандын психикалык ишмердүүлүгүнүн *таанып билүүчүлүк, эмоционалдык жана жүрүм-турумдук* болуп үчкө бөлүп, аларды оң күрөшүү механизмдерин калыптандырууга багыттаган.

Зомбулукка кабылган аялдарга психологиялык колдоо көрсөтүү боюнча иштеп чыккан программада биздин шарттарда абдан натыйжалуу иштей турган,

натыйжа берген психотерапевттик техникаларды колдонгондугу эске аларлык.

Диссертациялык иште кыргыз аялдарынын личностунун улуттук жана аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ыңгайлаштырылган психосоциалдык реабилитациянын методикаларын жана техникаларын колдонуунун зарылчылыгын кеңири баяндап, негиздеген. Таанып билүү аспектинде (өзүн-өзү баалоо, өзүн-өзү түшүнүү, өзүнө карата мамиле), өзүн күнөөлөө же чырчатактын себебин тышкы жагдайлардан көрүү тенденциясы (көбүнчө түштүк аймактардын аялдарында байкалгандыгы) келип чыккан, бул өз ара аракеттенүүнүн деструктивдүү моделдерин тандоону билдирет.

Бул жыйынтыктар аялдарды реабилитациялоодо, биринчи кезекте, адамдын эмоционалдык, андан кийин жүрүм-турумдук компоненттеринде олуттуу оң өзгөрүүлөр болот деп ырастоого мүмкүндүк берген. Ал эми инсандын таанып билүү компоненттеринин өзгөрүшү («мен киммин», өзүн-өзү баалоо, өзүн-өзү таануу жана өзүнө карата мамиле) бир топ жайыраак жана татаалыраак жүрөрү, алар инсандын терең, улуттук жана психикалык өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу экендиги изилдеп чыккандыгы чагылдырылган. Зомбулукка кабылган аялдарды реабилитациялоо боюнча иштердин жүрүшүндө аялга карата профилактиканын жана реабилитациялоонун маңызы анын конкреттүү көйгөйүн чечүү гана эмес, пайда болгон кырдаалды жана көйгөйдү аял киши мындан ары өз алдынча чечүүгө, конфликттен туура чыгууга аялдарды үйрөтүү керектигин изилдөөнүн негизинде сунуштаган.

Азыркы коомдо аялдардын зомбулукка кабылуусун психологиялык-педагогикалык алдын алууда жана реабилитациялоодо жаракаттан кийинки стресстик бузулуу абалын калыбына келүүгө жардам берүү үчүн коопсуз жана ишенимдүү чөйрөнү түзүү зарыл.

Зомбулуктан кийин кадимки жашоого кайтып келишине жардам берүү менен аялдар өзүнүн эмоционалдык абалын башкарууга жана кабатырланууларын төмөндөтүүгө, өзүн-өзү баалоосун жогорулатуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган атайын программанын методикасы изилденүүсү - учур талабы. Психологдордун жана социалдык кызматкерлердин

же мультидисциплинардык топтун мүчөлөрүнүн катышуусу менен биргеликте психологиялык колдоо көрсөтүү зарылдыгы; зомбулукка кабылган аялдар үчүн коопсуз жана колдоочу чөйрөнү түзүү керектиги, зомбулукка дуушар болгон аялдардын чөгүп кетүүсүн психологиялык-педагогикалык алдын алуу жана реабилитациялоонун алкагында бир жолку терапия (ОСТ) өткөрүүдө ар бир аялдын жекече муктаждыктарын эске алууну, топтордо жардам берүү жана базалык психологиялык колдоо (жекече) көрсөтүү маанилүү экендиги, зомбулукка кабылган аялдарга жана аларга (үй бүлө мүчөлөрүнө, эркектерге, балдарга, жакын туугандарына) комплекстүү жардам көрсөтүүнү камсыз кылууда психологдордун, соц.педагогдордун, социалдык кызматкерлердин, медициналык адистердин жана укук коргоо органдардын кызматкерлери, зомбулукту алдын алуу боюнча жергиликтүү комиссиялардын, институттардын өкүлдөрү менен коллаборациялык кызматташуу менен иштөө зомбулукту алдын алуу иштери натыйжа берерин изилдөөсүндө сунуштаган.

Иштин аягында изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары, корутундулар, жана практикалык сунуштар, адабияттардын тизмеси, тиркеме берилген.

Изилденүүчү Жолдошева Акча Олмасовнанын «Кыргызстандагы үй-бүлөлүк зомбулук: психологиялык өзгөчөлүктөр жана аны профилактикалоонун психологиялык-педагогикалык жолдору» аттуу диссертациялык ишинде берилген илимий жоболордун, жыйынтыктардын, сунуштардын негизделиш даражасы жогору жана психолог-окумуштуулар, кризистик борборлордогу практик психологдор пайдалануу менен коомдогу зомбулук көргөн аялдарга жардам берүүнү жогорулатууга жардам берет.

Диссертациянын авторефератында изилдөөнүн мазмуну структурасы чагылдырылган, анда эмгектин логикасын аңдап билүүгө болот. Иштин теориялык ойлору жогоруда токтолуп кеткендей эксперименттик сынактан өткөрүлүп апробацияланган.

Жарыяланган эмгектеринин саны 28 макала, 7 усулдук колдонмо жана алар теманын негизинде жазылган, УАК талап кылган басылмаларда жарыяланган.

Диссертациялык изилдөөдө Кыргызстандагы үй-бүлөлүк зомбулук:

психологиялык өзгөчөлүктөр жана аны профилактикалоонун психологиялык-педагогикалык жолдору аныкталышы менен бирге, иштин жалпы сапатына анча таасир эте албаган айрым кемчиликтер да кездешет.

Алар:

1. “Зомбулукка кабылган кыргыз аялдарын психодиагностикалык изилдөөнүн натыйжаларын талдоо жана чечмелөө” аттуу үчүнчү баптын *«Зомбулукка кабылган аялдардын инсандык түзүмүндөгү таанып билүү компонентин талдоонун натыйжалары»* деп аталган 1-параграфында зомбулукка кабылган аялдардын инсандык түзүлүшүндөгү таанып билүү компонентин талдоодо тандалып алынган методикалардын натыйжалары жакшы жазылган, бирок аларды так, даана кылып жыйынтыгын берсе жакшы болмок.

2. “Үй-бүлөлүк зомбулукка кабылган аялдарды психологиялык-педагогикалык профилактикалоо жана реабилитациялоо” аттуу төртүнчү баптын 1 - параграфында психокоррекция боюнча натыйжалуу иштин негизги түшүнүктөрү, башкы талаптары жана принциптери баяндамалары, этаптарынын ырааттуулугу өтө узун берилип калган.

3. Диссертациялык иште орфографиялык, пунктуациялык каталар кездешип, техникалык каталар кетип калган.

Албетте, жогоруда айтылган сунуштар иштин илимий мазмунуна терс таасирин тийгизбейт, диссертация үй-бүлөлүк зомбулукту алдын алууда аялдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө жана профилактикалоонун психологиялык-педагогикалык жолдору багытында кыргыз психология илимине ыраттуу жана учур талабына ылайык иштелип чыккан олуттуу эмгек болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, изденүүчү Жолдошева Акчач Олмасовнанын «Кыргызстандагы үй-бүлөлүк зомбулук: психологиялык өзгөчөлүктөр жана аны профилактикалоонун психологиялык- педагогикалык жолдору» деген 19.00.01 – “жалпы психология, инсан психологиясы, педагогикалык психология” жана 19.00.07 – “педагогикалык психология” адистиктери боюнча диссертациялык иши жана анын авторефераты Кыргыз республикасынын Президентине

караштуу Улуттук Атестациялоо Комиссиясынын “Окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби жөнүндөгү жобосунун” талаптарына ылайык иштелип чыккан эмгек болуп саналат. Изилдөөнүн автору Жолдошева Акчач Олмасовна аталган адистиктер боюнча психология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

Расмий оппонент,

К. Карасаева атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин социалдык иштер жана практикалык психология кафедрасынын башчысы, философия илимдеринин доктору, психология илимдеринин профессору

Орозалиев Э. С.

Э.С.Орозалиевдин колтамгасын тастыктаймын

БМУнун КБбашчысы:

(Аты-жөнү)

КОЛУН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ
КАДРЛАР БӨЛҮМҮ
ОТДЕЛ КАДРОВ
«29» 03 2024

Дата поступления
02.04.2024
от: Карасаева
Ю.С.

И. АРАБАЕВ атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргызский государственный университет им. И. АРАБАЕВА
КОЛ ТАМГАСЫН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ